

Acél Zsolt (1979) klasszika-filológus, a Kecskeméti Piarista Iskola tanára. Kutatási területe az Augustus-kori irodalom.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *A megfoghatatlan középpont. Ache-
lous lakomája Ovidius Metamorpho-
ses című művében* (2014/2).

„Hadd nézzék benned, mi az irodalmi”

Szerző, életmű és könyv
Horatius könyvzáró levelében
(*Levelek* I. 20)

Acél Zsolt

*Menj, kisgyerek.
Most vége ennek is.
Menj, drága gyermek, édes kisfiam.
A te utad a végtelenbe visz,
de én előttem már a semmi van.
A semmiség. Még egynéhány merész év,
aztán a férfikor s a sárga vénség.
Menj, édesem, bocsáss meg a dalosnak,
ki mostan a színpadra kényszerít,
menj budapesti, bús redakciókba,
némán takard föl szóló sebeid.
Menj a New-Yorkba s kávéházi márvány
ravatalán tanulj újra meghalni,
irigy szemek kereszttüze közé menj,
hadd nézzék benned, mi az irodalmi.
Menj és panaszkodj, hogy az vitt piacra,
ki tégedet legjobban szeretett,
és kirabolva tiszta, kis koporsód,
most kinyitotta halott szemedet.
Mondd, árva vagy és most lettél legárvább –
picike koldus a föld kerekén –
mezítllenül születél, meztelen mégysz...
Menj, menj, szegény.*

Kosztolányi Dezső költeménye, *A szegény kisgyermek panaszai* kötetzáró műve Horatius levelei első könyvének utolsó darabjára utal,¹ földidézi, ugyanakkor át is alakítja a horatiusi episztola beszédhelyzetét, szófordulatait, nyelvi megoldásait. Kosztolányi és Horatius szövege is egyetlen pillanatban, a publikáció mozzanatában ragadja meg az irodalmi mű azon vonását, amely kezdetektől fogva a szövegalkotói folyamat sajátja: a szerzőtől, az alkotói körülményektől való elszakadást. A nyilvánosságra bocsátás színpadi helyzete, az útra készülő kötethez (gyerek, *puer*) intézett beszéd láthatóvá teszi a keletkezés és befogadás intézményi, anyagi, társadalmi feltételeit: Kosztolányinál a szerkesztőséget, a kávéházi kritikusokat, a könyvpiacot, Horatiusnál a tekerics folytonosan romló anyagát, a kiadót, a könyvkereskedést és az oktatást. Az írás anyagszerű tényezőinek folytonos említése (mind a latin, mind a magyar költő szövegében) nem tompítja, nem zavarja, hanem inkább erősíti a felszólítás érvényét: „hadd nézzék benned, mi az irodalmi”. A „láthatóvá válás” mozzanatának vizsgálata – könyv- és könyvtártörténeti vonatkozásban is – termékeny szempontokat kínálhat a Horatius-episztolák értelmezésében.

Rómában a késő köztársaságkor és a principátus kiépülése közötti átmeneti időszak, a Kr. e. 40-es évek közepétől a 20-as évekig terjedő bő két évtized – amely

korszakra teszik a későbbi görög-latin szerzők az alexandriai könyvtár pusztulását, illetve a római nyilvános könyvtárak megalakulását – az egyetemes könyvtártörténet egyik legjelentősebb időszakát. Az újabb szakirodalom a könyvtár „láthatóvá válása” névvel illeti azt a folyamatot, amely a caesari, octavianusi évtizedekben történt. A „láthatóvá válás” időszaka előtt a könyvtárak (a könyvraktárak, illetve az olvasásra, kutatásra szolgáló helyek) valamilyen nagyobb épületegyüttesek részét képezték, építészetileg nem váltak ki környezetükből, míg az említett időszakban a rómaiak szobrokkal, festményekkel ékesített reprezentatív olvasócsarnokokat kezdenek építeni, amelyek – tudatos vizuális, építészeti programnak megfelelően – homlokzatukkal és belső térrendezésükkel is jól felismerhetővé, jellegzetessé válnak. Másrészt a hellénisztikus irodalmi szövegek eddig csak csendben föltételezték, de *expressis verbis* nem említették a művek keletkezéséhez szükséges háttérkönyvtárat (az alexandriaiak sem!), a római költészet viszont ekkor kezd el kifejezetten is utalni a gyűjtemények létre, működésére.² Horatius levelei pontos képet rajzolnak erről a korszakról, vagyis azokról az évtizedekről, amikor a művek keletkezése, publikálása és hagyományozása során fokozatosan hangot kap az addig csendben meghúzódó könyvtárkultúra, amely kilép az építészeti és irodalmi anonimitásból. Az alábbiakban egy olyan műről, a levelek első könyvének záró darabjáról (I. 20) lesz szó, amely – a két Florus-levéllal (I. 3; II. 2) és az Augustus-episztolával (II. 1) ellentétben – nem említi kifejezetten a nyilvános könyvtárat, de feltételezi annak létét, nagyon is tisztában van a könyvtárkultúra (utólag forradalminak érzékelt) változásaival.

*Vortumnum Ianumque, liber, spectare videris,
scilicet ut prostes Sosiorum pumice mundus.
Odisti clavis et grata sigilla pudico,
paucis ostendi gemis et communia laudas,
non ita nutritus. Fuge quo descendere gestis; 5
non erit emisso reditus tibi: „Quid miser egi?
Quid volui?” dices, ubi quid te laeserit; et scis
in breve te cogi, cum plenus languet amator.
Quodsi non odio peccantis desipit augur,
carus eris Romae donec te deserat aetas; 10
contrectatus ubi manibus sordescere volgi
coeperis, aut tineas pasces taciturnus inertis
aut fugies Uticam aut vincus mitteris Ilerdam.
Ridebit monitor non exauditus, ut ille
qui male parentem in rupes protrusit asellum 15
iratus; quis enim invitum servare laboret?
Hoc quoque te manet, ut pueros elementa docentem
occupet extremis in vicis balba senectus.
Cum tibi sol tepidus pluris admoverit auris,
me libertino natum patre et in tenui re 20
maiores pinna nido extendisse loqueris,
ut quantum generi demas, virtutibus addas;
me primis urbis belli placuisse domique,
corporis exigui, praecanum, solibus aptum,
irasci celerem, tamen ut placabilis essem. 25
Forte meum si quis te percontabitur aevum,
me quater undenos sciat implevisse Decembris
collegam Lepidum quo duxit Lollius anno.*

Látszik rajtad, könyvem, hogy Vertumnust és Ianust³ bámulod; bizonyára azért, hogy a Sosius-testvérek horzsakövével kicsinosítva közszemlére bocsásd magad. Viszolyogsz a zártól, a pecséttől, amelyet – ha szemérmes lennél – becsben tartanál. Sóhajtozol, hogy csak kevés embernek mutathatód meg magad; a nyilvános helyeket magasztalod, pedig nem így neveltelek. Menj csak, ott alacsonyítsd le magad, ahol csak akarsz! Ha egyszer kikerültél, nem térhetsz vissza. „Én szerencsétlen, mit is tettem, mi jutott eszembe?” – mihelyt valami sérelem ér; ezt fogod mondogatni. Megtudod, milyen az, amikor a szeretőd betelve elbágyad, és kicsivé göngyöl vissza téged. Ha a jók nem veszítette el józan eszét a vétkek iránti gyűlöletből: csak addig leszel népszerű Rómában, amíg el nem hagy ifjúkorod. Mihelyt a köznép a kezével bemocskol, és egyre szennyesebb leszel, elnémulsz, tudatlan tetvek rágnak szét, vagy pedig Uticába menekülsz, esetleg láncra verve Ilerdába száműznek. Akkor majd hangosan nevet, aki hiába figyelmeztetett téged – mint aki haragjában az engedetlen csacsit a sziklahasadékba taszította. Ki az, aki hosszasan bajlódna azzal, hogy megmentsen bárkit is akarata ellenére? Rád is csak az vár, hogy az útkeresztelődésekben⁴ gyerekeket fogsz oktatni betűvetésre, és így ér majd téged a dadogó vénség. Amikor enyhül az idő,⁵ és több hallgató fog köréd tömörülni, elmondod nekik, hogy felszabadított rabszolga gyereke vagyok, szerény körülmények között születtem, de a fészkenél nagyobbra bontottam ki szárnyaim. Így amennyivel kisebbítetted a származásom, annyival növeled érdemem. Azt is elbeszéled, hogy békében és háborúban kedveltek engem a Város vezetői; hogy apró természetű, korán öszülő vagyok, napfényben szívesen sütkezérek, gyorsan haragra lobbanok, mégis könnyen kibékülök. Ha valaki életkoromat kérdezné tőled, tudja meg, hogy a negyvennegyedik decembert éltem meg abban az évben, amikor Lollius Lepidust vette maga mellé társul.⁶

A levél műfaja és az életmű

Horatius – majd Ovidius is – két levélgyűjteménnyel zárja, kerekíti le az életművet; mindkét költő az episztola műfaját használja arra, hogy visszatekintsen az addigi művekre, az életpályára, a legjelentősebb irodalmi vállalkozásokra. (Horatius hexameterekben, Ovidius természetesen elégikus, disztichonos formában.) A Horatius által kanonizált, majd Ovidius által folytatott műfaji minta, az *episztolakönyv* néhány tulajdonságát érdemes számba venni a záró levél elemzése előtt.⁷

1. A levél mint alacsonyabb műfaj, sermo a magasabb rendű költészettel szemben

A *Szatírák* és a *Levelek* szövege többször is utal arra,⁸ hogy ezen hexameteres alkotások esetében nem igazi költészetről van szó, hanem pusztán prózai beszélgetésről, gyalogos műfajról, a valódi nagyköltészet tagadásáról. Az ódák és a levelek szövegvilága közötti különbség, a versek és episztolák költőiségében mutatkozó eltérés tagadhatatlan. Azonban a horatiusi önleértékelés mozzanatát – amely meghatározó a kötetzáró levélben is – érdemes főntartással kezelni: a satírák és levelek

nem hullámvölgyek, nem pusztán elő- vagy utómunkálatok, a költői intenzitás átmeneti lecsillapodásai (Kerényi Károly szavait használva).⁹ A levelek nyitó darabja ugyan kijelenti, hogy a versírást és az ifjúkori játszadozást félretéve (*et versus et cetera ludicra pono* – I. 1, 10)¹⁰ csak etikai kérdésekkel, az igaz és illő fogalmával kíván foglalkozni (*quid verum atque decens, curo et rogo* – I. 1, 11), de a költészet irodalmi magaslatától elhatárolódó programbeszéd iróniája nagyon is áttetsző. A filozófiai témák állítólagosan prózai, költőietlen megszövegezésére Horatius a lírai alkotás fennkölt igéit használja¹¹ (*condo, compono* – I. 1, 11), másrészt pedig az igaz és illő, a *verum* és a *decens* fogalmát, a meghirdetett etikai programot a záró darab vonja vissza, amely az egész etikai könyvet kicsinosított, magát kellettő – nem éppen *decens* – fiúként ábrázolja. A *Levelek* kötet első sora kifejezetten is utal az életmű egységére, vagyis hogy a szatírák, epódoszok, ódák és levelek egyetlen megbonthatatlan egységet képviselnek, az életmű egyenrangú képviselői: mindegyik műfaj első darabja Maecenas megszólításával kezdődik (*prima dicte mihi, summa dicende Camena... Maecenas*, „az első és utolsó alkotásomban megszólított Maecenas” – I. 1, 1 és 3). A levelekre – és minden más műfajra – metonimiaként használt, az ódákban is többször felbukkanó *Camena* szó pedig kifejezetten a fennköltebb költészetre utal.¹² Vagyis a horatiusi (és ovidiusi) levelek hiába hangoztatják önmaguk költőietlenségét; az állítás kétértelmű, nyitott önmaga cáfolatára. Az episztolák önmeghatározására jellemző irónia kisugárzik az egyes levelekben található – a nyelvi játékpályáról kiragadott és a pedagógiai piacon szentenciaként értékesített – etikai, poétikai állításokra, valamint az *Ars poetica* szövegvilágára is; a Piso-levél irodalmi állításait is meghatározza a *sermones pedestres*, „földön kúszó beszélgetések” kimódolt szcenáriója.¹³

2. A levél mint önéletrajz, az önarckép megalkotásának, illetve az életmű értelmezésének műfaja

Horatius és Ovidius leveleiben több olyan részlet található, melyek a szerzői arckép néhány vonását rajzolják meg, az élettörténet fontosabb elemeit említik, külső és belső tulajdonságokat sorolnak föl, olykor összefüggő önéletrajzot is felvázolnak (Hor. *Ep.* I. 19 és 20; Ov. *Trist.* IV. 10). Horatius Augustus-levele szerint is az irodalmi szöveg egyfajta szobor vagy festmény, amely a képzőművészeti alkotásoknál jobban, pontosabban képes visszaadni a megőrkítésre méltó emberek tulajdonságait (*nec magis expressi voltus per aena signa, / quam per vatis opus mores animique virorum / clarorum adparent*, „a költő műve jobban megjeleníti a híres férfiak lelki nagyságát, mint ahogy a bronzszobrok az arcvonásokat ábrázolják” – II. 1, 248–251). Ahogyan Apellés vagy Lysippos Nagy Sándort örökítette meg, úgy Vergilius vagy Varius Augustust (II. 1, 247); a költők az igazi *virtus* templomszolgái, *aedituusai* (II. 1, 230).¹⁴ A költemények a hadvezért ábrázolják, az episztolák pedig ezen költemények íróit. Az Augustus-levél a római közkönyvtárak (elsősorban az augustusi Apollo-könyvtár) működését, intézményét, kanonizációs erejét tárgyalva von párhuzamot a képi megjelenítés és az irodalmi alkotás között. A megfeleltetés értelmezéséhez fontos szempont, hogy a római könyvtárakban a kanonizált szerzők képmásait helyezték el, melyek a

szekrényekben talált életművekhez kötődtek, metonimikusan azokat jelenítették meg. Idősebb Plinius szerint az olvasócsarnokokban azok képét lehetett látni, „akiknek halhatatlan lelkei ugyanabban az épületben megszólalnak”; ha egy költőnek ismeretlenek a vonásai, akkor a „vágy szüli meg az át nem hagyományozott arcképet” (*pariuntque desideria non traditos vultus* – Plin. *Nat. hist.* XXXV. 9–10). Plinius is beszél arról az örök – ma is jól ismert – vágyról, amely az olvasókat arra készíti, hogy arc- és jellemvonásokat, személyes történetet, életkörülményeket kapcsoljon az egyes szerzői nevekhez. E szobrokat, festményeket nézve a szemlélőben tisztelet lobbanhat az életmű, a szerzői szövegek iránt (miként például Silius Italicus Vergilius képmása előtt hódol), ugyanakkor az egyes szövegek iránti gyűlölet képpromboló indulatban jelenik meg (ahogyan Caligula eltávolíttatja Vergilius és Livius képmásait, írásait a könyvtárakból).¹⁵ A szerző külső, belső tulajdonságai iránti természetes kíváncsiság a levelek záró darabjának is egyik fontos témája: Horatius is saját külsejét, életét részletezi az episztola második felében.

A levelek – mint valamiféle szobrok, festmények, ikonok – nem pusztán a szerző önarcképét rajzolják meg, hanem az életművet is értelmezik, az irodalmi reflexió eszközei. Már a fiktív vagy valós hellénisztikus kori leveleknek is az az egyik célja, hogy az olvasó betekintést kapjon a népszerű filozófus, tudós, politikus, író műhelytitkaiba, háttéradatokat szolgáltatassanak a híres szövegek keletkezéséhez.¹⁶ Horatius, majd Ovidius levelei gyakran foglalkoznak irodalmi kérdésekkel, költői hitvallást körvonalaznak, az addigi életművet értelmezik; Ovidius esetében ehhez az önképhez járul az apologetikus jelleg, a korábbi művek – olykor (ön)ironikus – átértékelése, fölülbírálata. A költői számadásból, az önéletrajz és önarckép fölvezetéséből következik a horatiusi, ovidiusi levélgyűjtemény harmadik tulajdonsága: az életművet lezáró jelleg.

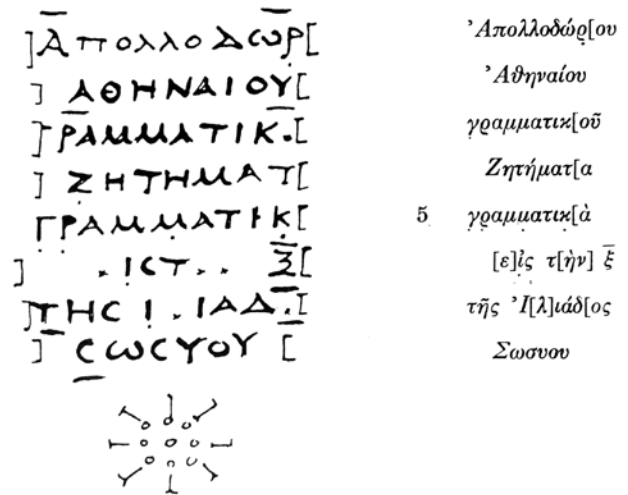
3. A levél mint öregkori, visszatekintő, lezáró mű

Horatius a levélgyűjtemény első és utolsó darabjában hangsúlyozza saját öregségét (I. 1, 4–9; I. 20, 24–28). A megfogyatkozott erő, az ősz haj, a szerző előrehaladott életkora a könyvet keretező – a nyitó és záró helyéből fakadóan kiemelt jelentőségű – kulcsmotívum (mintha egy mai kötet hátsó borítóján vagy fülén a vénülő költő fotóját látnánk). A negyven éves életkor korabeli társadalmi jelentéséről lehet vitatkozni, de irodalmi szempontból jelentős tényező, hogy fiktív alaphelyzetük szerint a hellénisztikus és kora császárkorban keletkezett apokrif¹⁷ levelek az öregkorhoz, az életmű végéhez kötődnek, illetve – talán éppen a könyvtári katalógusok hatására – a levelek a műjegyzékek végén, az *opera omnia* lezárásaként szerepelnek.¹⁸ A horatiusi Augustus-levélben Horatius az ódák három könyvére mint az életmű csúcspontjára tekint vissza, összegezve számadást tart saját múltja fölött, és ezt az ifjúkori múltat – a társakat, Vergiliust, Tibullust, majd Variust túlélt költőként – az irodalmi aranykorral azonosítja.¹⁹ Horatius és Ovidius levélgyűjteményeiben is meghatározó kifejezés a *solus* („egyedül, magányosan”),²⁰ gyakoriak az elmagányosodásra, öregedésre, a divatból való kiesésre, a népszerűségtől való szándékolt elfordulásra utaló sorok.

Vagyis a levél szorosan kapcsolódik az *életmű* gondolatához.²¹ Az életműben az adott szerző nevéhez köthető egyes alkotások rendszert alkotnak, belső logika szerint rendeződnek, és az így fölépített szövegvilágban az életmű jóval többet jelent, mint az egyes művek összege. A szerves életmű gondolatának kialakulásában meghatározó a könyv- és könyvtárkultúra, az ehhez szorosan kapcsolódó hellénisztikus bibliográfiai és biográfiai hagyomány, illetve azon népszerű gondolat, amely különböző életkorokhoz más és más jellegű műveket kapcsol: az ifjúkori játszadozások, paródiák, szerelmi költemények után következik az *akmé*, a főművek felnőtt férfíhoz méltó, tanító komolysága, eposzi harciassága, végül az öregkori hanyatlás gyengédebb, árnyékosabb, töprengőbb korszaka.²² Az egyes életkoroknak megfelelő műfajok, szövegek alapján fölépített életmű meghatározó latin mintája Vergilius,²³ akit Horatius, illetve Ovidius is követ. Ahogyan Kallimachos az érett kori főmű, az *Aitia* végén bejelenti, hogy a múzsák gyalogos mezejére vonul át (*Museón pezón epeimi nomon* – fr. 112, 9), vagy ahogyan a történetileg nem hiteles, de irodalmilag érthető elképzelés szerint Vergilius az *Aeneis* megírása után filozófiai kérdésekkel foglalkozott volna ([Suet.] *Vita Verg.* 35), úgy Horatius is az episztolák első darabjában – ironikusan – programként tűzi ki, hogy a lírai költésztől elfordulva az etika kérdéseivel fog foglalkozni. Az irodalmi levél műfajához tehát szorosan kapcsolódik a *Spätwerk*-jelleg, a személyes és irodalmi *akmé*, a már elmúlt teljesség iránti játékos-fájdalmas nosztalgia, az öregség hanyatló erejének (kétértelmű) emlegetése, illetve a filozófiai-etikai fordulat hangoztatása. Vergilius, Horatius és Ovidius a tudatosan megalkotott, szerves egységgé rendeződő életmű hellénisztikus modelljét követik.

A könyv és az életmű

Az életmű feltételezi a zárt könyv fogalmát, a könyvbe rendezett mű létét. A késő-hellénisztikus és római könyv- és könyvtárkultúra a nagyobb műveket könyvekre osztotta, a kisebb terjedelmű költeményeket, beszédeket átfogó gyűjteményekbe szerkesztette, az egyes tekercsekből szerzői életműveket alkotott, a szerzőkhöz műlistát, életrajzot, olvasócsarnoki szobrot, arcképet rendelt. Az irodalmi szövegeket tartalmazó tekercsek fokozatosan kikristályosodó sztenderd méretét, bevett oldalképet meghatározták a mintaként szolgáló, kanonikus tekintéllyel rendelkező klasszikus művek,²⁴ másrészt – az írást hordozó anyag és az írott szöveg közötti keresztbeporzás révén – a kialakuló *mise en page* maga is visszahatott a tekercsformára szánt irodalmi művek szövegvilágára, az újabb hellénisztikus műfajok kialakulására, illetve a műfajalapú kanonizációra.²⁵ A könyv szerepe a hellénisztikus kor második felében egyre növekszik.²⁶ a könyvekre való fölosztás, illetve könyvekben való gondolkodás gyakorlatán túl²⁷ erről tanúskodik még legalább három összefüggő jelenség is. Ebben a korszakban a könyvgyűjtemények létrehozására, könyvek följánlására tett alapítványokban a vallási fogadalmak szókinccse kezdett el érvényesülni (*anathémi*), és a följánlott könyveket szent tárgyként (*anathéma*) becsülték; a publikáció hivatalos bejelentéseként megjelent a dedikáció a patrónusnak elküldött kötet díszpéldányokban; virágzásnak indult a kalligráfia, és a szépirodalmi szövegeket tartalmazó papiruszok esztétikai

1. kép. A milánói Apollodóros-papirusz utolsó sorában a Horatius-levélben is említett kiadó, Sosius neve (Blanck 1992, 126 nyomán)

tárggyá váltak, egyre jobban elkülönültek a gyorsírással írt dokumentumok hanyag külsejétől.²⁸ A könyv irodalmi témává lett.²⁹ A művekben a *liber*, *libellus* szó a költői szöveg metonimiájaként szerepel; ez a metonímia Catullusnál, majd Horatius vizsgált levelében és Ovidiusnál is metaforává válik (a könyv kinézete és a szövegvilág, a tekercsben szereplő költői alkotások közötti hasonlóságra építve), metaforaként pedig bizonytalan többletjelentések játékos mozgását indítja el.³⁰

A kötetzáró episztola első mondata a könyvet szólítja meg: *Vortumnum Ianumque, liber, spectare videris, / scilicet ut prostes Sosiorum pumice mundus* („látszik rajtad, könyvem, hogy Vertumnust és Ianust bámulod; bizonyára azért, hogy a Sosius-testvérek horzsakőjével kicsinosítva közszemlére bocsásd magad”). A *liber* megszólítás egyetlen összefüggő szövegnek, útra kész tekercsnek láttatja a hús levelet, vagyis a záró költemény szemantikai játéka az egész könyvre, az előző tizenkilenc episztolára, illetve (az ódaköltészet folytonos felidézésén keresztül) az egész életműre kiterjednek. A záró episztola játékosága, (ön)íróniája nem pusztán a huszonnyolc sornyi levél belügye: több tekintetben is nyitott a horatiusi szövegvilág egyéb szövegei – különösen a költői hitvallást megfogalmazó ódák, illetve az első episztola – felé.

Az első mondat hangsúlyos, utolsó helyén a *mundus*, „tisztá, csinos” szó áll; ez a melléknév nyitja meg a metafora három szintje közötti átjárót. Első jelentésben a tekercsre vonatkozik: az episztolákat tartalmazó, útra kész tekercs igényes papiruszra íródott, a széléről kilógó rostokat horzsakővel gondosan eltávolították (miként Catullus kötete is *pumixe expolitus*, „horzsakőtől csiszolt” – Cat. 1, 2), neves és drága könyveket árusító műhelyben – az *Ars poeticá*ban szintén említett (345) és egy görög papirusztöredék kiadói záradékából³¹ is ismert – Sosius-testvérek gondozásában készült. A rendezett, csiszolt, szép kiállítású kötetet jó kézbe venni; azonban a fokozatos használat során bepiszkolódik, elhasználódik a tekercs, zsírfoltok jelennek meg rajta, molyok rágják, penész eszi, elveszti szépségét. Második jelentésben a *mundus* a szövegvilág egyik tulajdonságát emeli ki, a kallimachosi csiszoltság, műgond igényére,

a catullusi *expolitus* követelményére vonatkozik. Ez az utalás azonban ironikus, hiszen az első episztola éppen az ódák zárt, fennkölt világából való kilépést hirdeti. A húszas évek római Kallimachos-divathulláma után a kallimachosi „elitizmus” népszerűség-ellenessége egyre inkább kétértelmű formalitás (ahogyan a horatiusi költészettel folytonos párbeszédben lévő Propertius-kötetek mutatják).³² A *mundus* immár nem a zárt arisztokrata kör művészi kényességét jelöli,³³ nem a népszerűség járt útjainak elhagyására vonatkozik, hanem éppen ellenkezőleg: a kelendő, populáris szövegvilág egyik tulajdonságát jelöli. Ehhez a meglátáshoz kapcsolódik a *mundus* szó harmadik értelme: nem pusztán a horzsakövel csiszolt tekercs vagy a műgonddal létrehozott szöveg *mundus*, hanem a tekercset vagy szöveget megszemélyesítő fiú is, aki szörtelenített testtel, önmagát áruba bocsátva keresi a közönség kegyeit. A szexuális vágy és olvasás közötti kapcsolatra építő metafora az ókori szövegekben igen elterjedt volt;³⁴ Horatius műve elsősorban Kallimachos epigrammáját idézi:

Gyűlölöm én a Homérosz-utánzó verset, utálok járni oly úton, hol árad a sűrű tömeg, megvetem azt, aki minden férfi szerelme, akárki kútjából nem iszom. Undorító a divat.

Epigr. 28, 1–4 (Orbán Ottó fordítása)

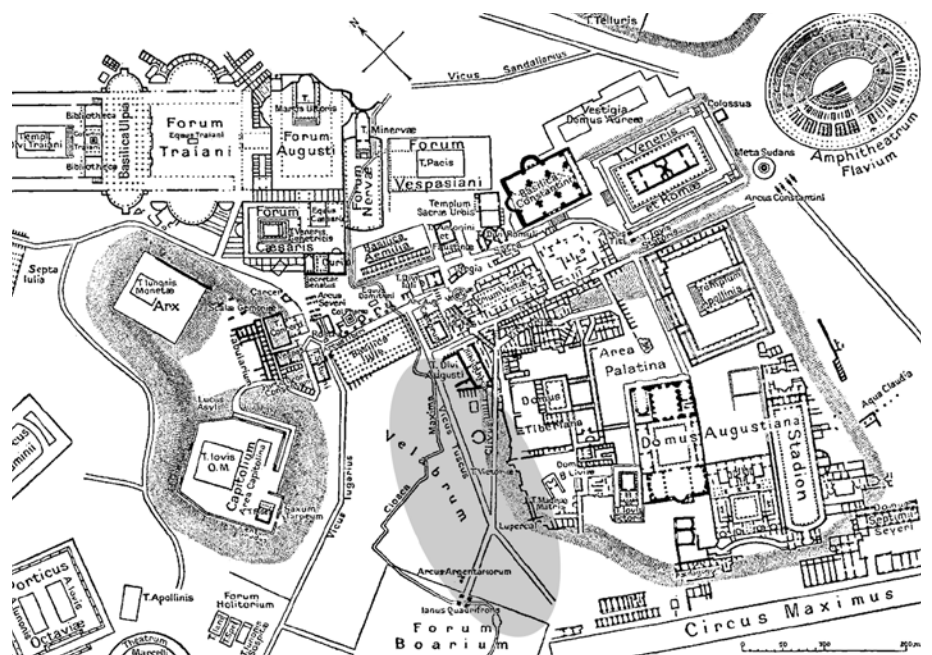
A „mindenfelé kóborló fiúkedves” (*periphóitos erómenos*) Kallimachosnál az elutasítandó költői utakat, a többiek alkotásait, a közös és közönséges témákat, műfajokat (*panta ta démosia*) jelöli, míg Horatiusnál a saját műre vonatkozik. A kötetzáró episztolában az epilált szolgálfiú, az *erómenos* először ruganyos léptekkel sokféle irodalmi szerető (*erastés*) társaságát keresi, majd koravénon, elhasználódva, megunva elszegényedik, láncra verik, vénségére tanító rabszolgává válik. Az olvasásra kitekert könyv és az *erómenos* helye egyaránt a partner ölében van.

Horatius verse a Sosius-testvérek elegáns tekercsét, az episztolák csiszolt szövegét, a csapodár *erómenos* szőlítja meg: *Vortumnum Ianumque, liber, spectare videris*. A *spectare videris* („látszik rajtad, hogy szemmel tartod, folyamatosan bámulod”) a látás motívumát emeli ki; a huszonnyolc sornyi, két egyenlő részre osztható költemény első tizennégy sorában a látványon, a műtárgy vizuális vonásain, fokozatosan változó kinézetén van a hangsúly, míg az episztola második felében az íráson, betűvetésen, hangos felolvasáson és az odafigyelő hallgatáson. A megszólított *liber* Vertumnus és Ianust szemléli:³⁵ az ő nevével kezdődik az episztola. Az istenek említése több szempontból is kulcsfontosságú: felhívják a figyelmet a vers keretes szerkezetére, hiszen Vertumnus és Ianus istenpár megfeleltethető az utolsó sorban olvasható két konzulnak, Lepidusnak és Lolliusnak, ráadásul Ianus

nevére az utolsó előtti hexameterben szereplő *Decembris* utal vissza.³⁶ Porphyrio kommentárja óta elterjedt vélemény szerint a két isten említésével az episztola pontos helyre, a Forum Romanum és Forum Boarium között húzódó *vicus Tuscus*ra utal, amely egyszerre volt a könyvkereskedés és a férfiprostitúció helyszíne.³⁷ Vertumnus, a vándorlás, alakváltás, kereskedelem és a kézzől-kézre járó portéka istene – akinek nevét a *verto*, „fordít, forgat” igéből származtatták³⁸ – utalhat a portékává váló *liber*, illetve *puer* útjára, folytonos átalakulására. A kettős, kétarcú (*geminus, bifrons*) Ianus alakja is a változás, elindulás motívumát emeli ki. Az episztola kezdő sorában szereplő két istennév a horatiusi levél mottója: metapoétikus szinten a művet értelmezi, felhívja a figyelmet a többértelmű szövegvilág iróniájára, belső feszültségeire, illetve arra, ahogyan a kötet során gondosan megalkotott összefüggések, gondolati rendszerek új értelmet nyernek a kötetzáró levélben.³⁹

Miképpen Propertius (IV. 2), illetve Ovidius (*Fasti* I. 63–314) római tárgyú műveiben, úgy a Horatius-levélnél is Vertumnus és Ianus – túl helymeghatározó funkciójukon – a költői alakváltás, kétarcúság istene. Az episztola folytonosan idézi az ódákat, különösen a három kötetzáró verset (I. 38, II. 20, III. 30), illetve az első, programadó levelet: az ezekben fölvezetett látomásokat, poétikát, hitvallást kiforgatja, ironikusan átértékeli – Vertumnus és Ianus fennhatósága alá helyezi. A záró episztola a horatiusi ódaköltészet ellendala, palinódiája; a *sermo* gúnyos stílusában egészen másképp hangzanak a *carminibus* ismert motívumok.⁴⁰

Az első ódakönyv rövid záró verse, a *Persicos odi, puer, apparatus*, „Nem kérek a keleti pompából” (I. 38) *puer*nek, „fiú”-nak nevezi a könyvet, miként az első szatíragyűjtemény utolsó sora is a *puer* megszólításával zárul (*Sat.* I. 10, 92). Az ódák fiúja azonban megmarad a szerző fennhatóságában, az ár-

2. kép. A Vicus Tuscus a Forum Romanumtól halad a Forum Boarium, illetve a Circus Maximus irányába. Itt található Vertumnus szentélye, valamint – valahol a közelben – egy Ianusnak szentelt, utcák között nyíló boltíves átjáró (forrás: Wikipedia)

nyas lugas védettségében, egyszerűségében, nem tör népszerűségre, ismertségre, míg a levélkötet fiúja éppen ellenkezőleg tesz, ki akar szabadulni az írója családfői hatalma alól:

*Odisti clavis et grata sigilla pudico,
paucis ostendi gemis et communia laudas,
non ita nutritus. Fuge quo descendere gestis;
non erit emissio reditus tibi.*

Viszolyogsz a zártól, a pecsétől, amelyet – ha szemérmes lennél – becsben tartanál. Sóhajtozol, hogy csak kevés embernek mutathatód meg magad; a nyilvános helyeket megszelídod, pedig nem így neveltelek. Menj csak, ott alacsonyítsd le magad, ahol csak akarod! Ha egyszer kikerültél, nem térhetsz vissza.

I. 20, 3–6

Az episztola-tekerces az ódában elutasított köznép zsíros kezébe kerül: *contrectatus ubi manibus sordescere volgi / coeperis* („mihelyt a köznép a kezével bemocskol, és egyre szennyesebb lesz” – I. 20, 11–12). Az ódához képest merőben más olvasóközönséget, egy arctalan, névtelen, társadalmilag és kulturálisan megfoghatatlan publikumot találhatunk a levél vasos utalásaiban.⁴¹ A könyv alkotója és ura, családfője védelme nélkül marad, az utca forgalma sodorja magával. Az episztolák első kötete Maecenas nevével kezdődött, az ő fennhatóságát kéri, de az utolsó levél alapján úgy tűnik, hogy a könyv nem maradt az arisztokrata olvasókör tulajdonában. Nem érkezett el Maecenashoz; vagy még inkább: nem Maecenashoz érkezett el. Az Asina-episztolában (I. 13) Horatius arra kéri Vinnius Asinát, hogy türelmes és tapintatos teherhordó számárként vigye el Augustushoz lepecsételt tekerceseit (*signata volumina* – I. 13, 2), az ódák első három könyvét (*carmina* – I. 13, 17). Az ódák otthona a fejedelmi udvar, a központi könyvtár (*Ep.* II. 1, 214–218); az episztolakönyv kamaszos, kalandvágyó *puere* azonban letépi az Asina-levélben említett pecsétet – mely a *carmen*eket óvta –, és a kitekeredő könyvet elsodorja a római sokadalom. Az Augustus elé járuló, az ódák diszplédányát szállító kezes számár, *asinus/Asina* a kötetzáró levélben makrancos csacsivá válik, akit elégedetlen gazdája a sziklák közé taszít. Míg az Asina-levél folyamatosan tanácsot ad az ódák kapcsán, az udvari etikett aprólékos betartására figyelmeztet, addig a kicsinosított *liber-puer* esetében minden szülői dörgelelem hiábavalónak bizonyul: *ridebit monitor non exauditus, ut ille / qui male parentem in rupes protrusit asellum / iratus; quis enim invitum servare laboret?* („Akkor majd hangosan nevet, aki hiába figyelmeztetett téged – mint aki haragjában az engedetlen csacsit a sziklahasadékba taszította. Ki az, aki hosszasan bajlódna azzal, hogy megmentsen bárkit is akarata ellenére?” – I. 20, 14–16).

Horatius levele nemcsak az első, hanem a második kötet záró versét is idézi: mindkét szövegben a lírai én szárnyat ereszt, madárrá alakul (*Carm.* II. 20, 1–2; 9–12; *Ep.* I. 20, 21).⁴² Az óda és az episztola is számba veszi a világ távoli helyeit, ahová eljut a horatiusi mű, ahol olvassák és ismerik szövegeit. Azonban míg a *carmen*ben a messzi vidékek és népek hangzatos, fennkölt stílusú katalógusa (*Carm.* II. 20, 13–20) a költői hírnév határtalanságát hivatott kifejezni, addig a levélben szereplő Utica és Ilerda az irodalmi vidék preterterületeire, a

Rómától – vagyis a befogadás igazi központjától – való mérhetetlen távolságra, a számkivetés nehézségére utal. Ráadásul az ódák szárnyalva, felülről suhanva érkeznek meg a négy világtáj irányába, a távoli provinciákba, míg a levelek könyve – így is illik a „gyalogos társalgások” műfajához – futva menekül, illetve rabláncra verve vánszorog Africa és Hispania vidékein: *aut fugies Uticam aut vincetus mitteris Ilerdam* („vagy pedig Uticába menekülsz, esetleg láncra verve Ilerdába száműznek” – I. 20, 13).

A Horatius-episztola leginkább az ódák első három könyvét lezáró költeménnyel, az *Exegi monumentum* híres látomásával folytat párbeszédet. A *carmen* szerint a pusztító természeti erők, a zápor, az eső és a tárgyi-szellemi erózió nem képes elpusztítani a művet (*Carm.* III. 30, 3–5), míg a leveleket *iners* (*in-ars*, „nem műértő, tudatlan” – *Ep.* I. 20, 12) férgek rágják szét. Az ódák frissek, fiatalosak (*recens* – *Carm.* III. 31, 7) maradnak, megőrzik erejüket, Rómában örökös népszerűségnek örvendenek, az episztolák azonban elhasználódnak, megöregednek, lendületüket és ruganyos szépségüket veszítik, a római olvasóközönség pedig utálattal fordul el tőlük. A levél-*puer* nem vonul diadalmenetben a Capitoliumra, hanem eltűnik a *vicus Tuscus* bódéi, a római sikátorok, az elemi iskolák közönyös, névtelen sokadalmában. A *carmen* szerzője halhatatlan marad, nem pusztul el (*Carm.* III. 30, 5), míg az episztolák írója szándékoltan saját mulandó életére, változó életkorára hívja föl a figyelmet (I. 20, 19–28).

Az olvasótábor társadalmi és irodalmi rétegzettsége, a provinciákban megszerzett tekintély, a római népszerűség, a művek maradandósága, a költői halhatatlanság – mindezen témákban a horatiusi ódaköltészet és az episztolakötet más stílusban, más végkicsengéssel foglal állást. A kötetzáró levél ironikus szövege újra és újra idézi az ódákat, és a *carmen*ekben bevett motívumokat kiforgatja, gúnyos fénytörésben mutatja őket, vagyis az alakváltás, illetve a kétarcúság istene, Vertumnus és Ianus fennhatósága alá helyezi az ódaköltészetet. Azonban a tárgyalt levél nemcsak a *carmen*ek fennkölt világával űz játékot, hanem az episztolakötet programadó nyitódarabjával is. Míg a Maecenas-levél – legalábbis a kimondott szavak felszínén – szigorú etikai programot hirdet (*Ep.* I. 1, 10–12), addig az utolsó levél ironiája, prostitúció-metafora visszavonja ezt a nevelődési tervet: a könyv (ahelyett, hogy végleg megjavulna) a hitványabb, megvetettebb életforma felé fordul.⁴³ Az episztolák első és utolsó darabja közötti párbeszédet, a könyv kerekes szerkezetét hangsúlyozza a két levél között található – és a szakirodalom által eddig számba nem vett – szövegszerű kapcsolat, több szó- és motívumismétlés is.⁴⁴

A levél, a szerző és a könyvtár

A *Levelek* első könyvének kezdő soraiban a szerző – kiérdemesült gladiátorként – úgy kéri Maecenastól a szabadságot, a feladatokat, terhes megbízatások alóli mentességet (*Ep.* I. 1, 1–9), ahogyan a záró episztolában a könyv próbál a szülői-szerzői ház falai közül kiszabadulni. A Maecenashoz intézett kérdés, kérés visszhangzik a kötet végén, a *libert, puert* kioktató feltűző szavakban, a *quaeris, / Maecenas, iterum antiquo me includere ludo* („Maecenas, azon mesterkedsz, hogy ismét bezárj engem a régi kaszárnyába?” – *Ep.* I. 1, 2–3) aggodalma az *odisti*

clavis („viszolyogsz a zártól” – *Ep.* I. 20, 3) szemrehányásában.⁴⁵ Vagyis a szerző nagyon is hasonlít a szabadulni kívánó tekercsre, az intelmeket megfogalmazó szülő a saját szidott kamasz fiára: a szerző úgy viszonyul Maecenashoz, ahogy a könyv a szerzőhöz. A párhuzamos megfeleltetést erősíti, hogy az első levélben a szerző bontja szét elemeire, fölhasználható élelvekre a filozófiai rendszereket (*restat, ut his ego me ipse regam solerque elementis*, „nem tehetek mást: ezekkel a kiszemezgetett elemi igazságokkal irányítom és erősítem magam” – *Ep.* I. 1, 27), míg az utolsó levélben a kiöregedő *liber* szintén *elementum*okat fog tanítani, csak éppen nem a filozófiai-etikai résztanításokat, hanem betűvetést⁴⁶ (*pueros elementa docentem*, „azt, aki a kisgyerekeknek megtanítja a betűket” – *Ep.* I. 20, 14). Lehetséges, hogy nincs is oly nagy különbség a kiöregedő, szabadságra vágyó, *elementum*okat oktató szerző és az ugyanerre a sorsra jutó mű között?

A záró episztolában látszólag egyszerű, áttekinthető a szerző és a könyv közötti viszony. A hierarchia más fokán állnak, az egyik gazda, a másik tulajdonos; így is van rendjén, a mű engedelmeskedjék szerzőjének. Azonban míg a levél első felében a költő tanítja a költeményt, a szerző az alany és a szöveg a tárgy, addig az episztola második részében megfordul a helyzet: a költemény tanít a költőről, a szöveg az alany és a szerző a tárgy.⁴⁷ A kettejük közötti vitát, veszekedést, látszólagos ellentétet tompítja, megkérdőjelezi az, hogy a gondosan szerkesztett episztola világos párhuzamot von a tekercs, illetve a költő élet- és jellemrajza között.

1. Mindketten szolga származásúak. A tekercs szolgálfiúként jelenik meg, míg a szerző hangsúlyozza, hogy föl-szabadított rabszolga gyerekekeként a társadalom pereméről érkezett: *me libertino natum patre et in tenui re* („felszabadított rabszolga gyereke vagyok, szerény körülmények között születtem” – I. 20, 20).
2. A könyv zárait feltöri, otthonról kioson; a költő is elhagyja szűkös szülővidékét, nekilát a nagyvilágnak, hogy népszerűséget szerezzen, minél több embernek megmutassa magát: *maiores pinnas nido extendisse* („fészkenél nagyobbra bontottam ki szárnyaim” – I. 20, 21).
3. Mindketten – egy ideig – népszerűek Rómában: *me primis urbis belli placuisse domique* („békében és háborúban kedveltek engem a Város vezetői” – I. 20, 23).
4. Végül mind a tekercs, mind a szerző szereti a napsütést: *cum tibi sol tepidus pluris admoverit auris (...); solibus aptum* („amikor enyhe napsugarak nagyobb hallgatóközönséget szereznek (...); napfényben szívesen sütökérezem” – I. 20, 19, 24).

A könyv és a szerző közötti többszörös megfelelés tompítja a kettejük közötti ellentétet, megbontja a hierarchikus viszonyt. A költő saját költeményét ostorozza, ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy a költő és költeménye, a gazda és szolgálja hasonlítanak egymásra: a szidalmak a szidalmazó fejére hullnak vissza. Ráadásul az öregségében tanítónak váló rabszolgafiú fontos feladatot hajt végre: a kötet végén az ő feladata a szerzői életrajz – a mű végén szereplő hitelesítő pecsét, *sphragis* – fölvezetése.⁴⁸ Az életrajzok és a sírfeliratok hagyományának megfelelően az episztola először a születésről, társadalmi háttérrel, majd az elért tisztségekről, utána a kinézetéről, testalkatról, jellemről beszél, végül kronológiai adatokat közöl. A *me*

(„engem”) háromszoros anaforájával ünnepélyessé tett szöveg sírfelirat-jellegét erősíti az öregedés, fogyatkozás – központi, az egész levélkötetet meghatározó – motívuma, és ehhez járul a leépülés, széthullás ironikus említése is. A kötet elején hangsúlyozott érett kor a gyermekkori kiszámíthatatlanságba zuhan vissza, az összefüggő könyv, *liber* ábécés-könyvvé, *elementum*okra esik szét, a Maecenasnak címzett *litterae* („levél”) kisgyerekek által silabizált *litterae* („betűk”) halmazává válik.⁴⁹

Az episztola előbb Rómában lesz népszerű, majd elhasználódva sodródik a provinciák között, végül megöregedve tanítónak válik. A gyermek, a tekercs vénül, kopik, foszlik, a szövegbeli szerzői alak azonban nem, hiszen az elképzelt helyzet szerint a könyv mindig, a messi jövőben is negyven évesként fogja bemutatni íróját. Az írásság örökké jelen idejű marad, a „tartósság akarása” („ein Wille zur Dauer”) hozza létre a „fennmaradás sajátos formáját” („die eigene Form des Fortbestandes” – Gadamer kifejezései).⁵⁰ Minthogy az írás egyik alapja az elmúlt életmegnyilvánulásoktól, a szerzőtől, az alkotói kommunikáció társadalmi, pszichológiai összefüggéseitől való eloldódás, éppen ezért lehetett (és még ma is lehet) központi kérdés, hogy egyáltalán lehet-e, illetve ha igen, akkor hogyan lehet még élő szerzőket kanonizálni. Hogyan fér meg egymás mellett az életvonalkozás lezáratlansága, nyitottsága (a költő, aki parancsolni akar publikált episztolakötetének), illetve az írásbeliség, amely a „nyelv absztrakt idealitása”⁵¹ (az episztolakönyv mint életrajz, *sphragis*)? Az élők és holtak kanonizációja egy olyan kérdés, amellyel a könyvtár „láthatóvá válásának” korában, vagyis a caesari, augustusi időben igen sokat foglalkoztak, és amelyet Horatius is többször érint: meg kell-e halni ahhoz, le kell-e zárni az életművet ahhoz, hogy valaki a kánonba bekerüljön, szobrot kapjon (miként a még élő Varro) a könyvtárban, grammatikusok írjanak róla kommentárokat és tananyagga váljon?⁵²

A kanonizáció két pillére az oktatás/kutatás és a könyvtár. Caecilius Epirota grammatikus – a kortárs alkotókat is egyre inkább befogadó⁵³ Apollo-könyvtár Kr. e. 28-as megnyitása után nem sokkal – elsőként emeli be a még élő szerzőket a tananyagba.⁵⁴ Horatius (ön)ironikus szövege viszont nem az irodalmi utóéletet meghatározó magas szintű oktatásról, a grammatikai kutatás akadémiai környezetéről beszél, hanem az alapszintű tanításról, a köztereken működő, betűvetést oktató elemi iskola tenyeres-talpas világáról.⁵⁵ Ugyanígy a könyvterjesztés kapcsán nem a tekintélyesebb, alaposan kikövezett, az intézményi keretek szalagkorlátjaival határolt főtut, a patrónusi magánkönyvtárakat, nyilvános gyűjteményeket említi, hanem a kósza mellékösvényeket, a könyvkereskedést, könyvesbolti forgalmazást, ahol a tekercs méltatlan társaságba is kerülhet. A horatiusi levélkötet élén álló dedikációs költemény, illetve az episztologyűjteményt lezáró *sphragis* jelzi, hogy a könyv készen áll a publikációra, kiléphet az irodalmi nyilvánosság színpadára: grammatikusok oktathatják, a nyilvános könyvtárakban – az életmű zárasaként – katalogizálhatják. A kötetzáró levélben megteremtett helyzet szerint a mű kanonizációja elindul, csak éppen nem Caecilius Epirota, nem is a patrónusi vagy uralkodói könyvtár zárt világában, hanem az elemi iskola és könyvkereskedés rendezetlen, utcai zajában. Az ironikus horatiusi scénárió természetesen veszi a rendezett arisztokrata gyűjtemények létét, vagyis azt, hogy az episztolakönyv helye – az ódákkal együtt – a könyvtárban

van. A könyvtárkultúrára való beágyazottságot két tényező is erősíti: egyrészt a levél feltételezi az ódák ismeretét, az összefüggő, organikus *életmű* fogalmát, másrészt az *életrajz* itteni fontossága is az ajánló bibliográfiák és biográfiák, az alexandriai gyűjteményt áttekintő kallimachosi *Pinakes* („táblák”, ti. katalógusok) hosszú életű műfajára utal.

A Kr. e. 40-es évektől kezdődő pár évtized a könyvtár „látathatóvá válásának” időszak, amikor a gyűjtemények kilépnek az építészeti és irodalmi névtelenségből. Mint már volt róla szó, Horatius levelei is többször említik a könyvtárat, fontos reflexiókat tartalmaznak a könyvtárkultúráról, az episztolák két könyve a „látathatóvá válás” folyamatának egyik legfontosabb kortárs tanúja. A kötetzáró darab ugyan szándékoltan hallgat róla, de a publikációt, a könyv- és könyvtárkultúrát meghatározó intézmények, eljárások, feltételek körvonalai így is fölsejlenek az episztolában. A későbbi latin irodalomban négy olyan híres költemény is akad, amely Horatius levelét, annak legapróbb fordulatait, kifejezéseit folytonosan idézi – ugyanakkor a Horatius-szövegre épülő Ovidius-,⁵⁶ Martialis- és Luxorius-versek⁵⁷ ki is mondják, ami háttérszövegükben említetlen maradt: a könyv természetes helye a könyvtárkultúra központja, a Város, (Ov. *Trist.* I. 1 és III. 1; Mart. I. 3), illetve az előkelő patrónusok gyűjteményei és a nyilvános könyvtárak (Luxorius: *Anth. Lat.* 284). Fölmerül a kérdés: miért hallgat Horatius levele a városi könyv- és könyvtárkultúra alapvető intézményi kereteiről? Miért csak ezen kultúra peremterületeit említi? A Vicus Tuscus bódéitól vajon nem vezet út Augustus könyvtárához (miként az Asina-levélben – I. 13), a megszólított patrónus, Maecenas gyűjteményéhez, illetve a baráti kör más tagjainak villájába?

A lehetséges válaszhoz – az életmű és a műfaj eddig vizsgált szempontjain túl – még egy tényezőre érdemes felhívni a figyelmet: a *manibus sordescere volgi* („köznép keze bemocskol” – I. 20, 11) kifejezés egyértelműen visszautal az előző levélre, amely szintén az olvasóközönségről, a publikált szövegek fogadtatásáról szól: *ingenuis oculisque legi manibusque teneri* („nemes lelkű olvasók tartanak kezükben” – I. 19, 34). Miként a kezdő episztola, úgy a könyv utolsó előtti műve is Maecenast szólítja meg; a levél játékos, ugyanakkor keserű, epés iróniával számol be az eddigi költői sikerekről, arról, ahogyan az egyes görög lírai műfajokat találékony szabadsággal sikerült átültetni

a latin irodalomba (I. 19, 21–33). A levél szerint azonban az irodalmi nyilvánosság intézményes keretei immáron mélyesen korruptak lettek: a rendszert képmutatás és őszintétlenség jellemzi, anyagi és személyes kapcsolatok érdekhálózata veszi körül, klikkek irányítják (I. 19, 35–49). Horatius leveleiben visszatérő téma a romlott irodalmi-kommunikációs viszonyok ostromozása, kigúnyolása:⁵⁸ az otthon még titokban élvezett művet *extra limina*, a ház küszöbén túl fintorogva emlegeti a hálátlan olvasó (*ingratus lector* – I. 19, 35); a népszerűséget meg lehet vásárolni (I. 19, 37–38), az előkelő írófejedelmek könyvtárakban zajló⁵⁹ recitációi, illetve a nagy tömeg előtti felolvasóestek nem mások, mint társadalmi színjátékok (I. 19, 39 és 41–42), a grammatikusok, kritikusok kegyeit hízelgessel meg kell szerezni (I. 19, 40). Az irodalmi nyilvánosság züllöttsége a publikálásra szánt mű szövegét könnyen megfertőzheti és – a záró levélben használt kép szerint – önkellő, kicsinosított fiúvá teheti, a szerepjátszástól viszolygó szerzőt pedig a kivonulásra, elzárkózásra intheti (*diludia posco*, „a játék, *ludus*⁶⁰ fölösztatását kérem” – I. 19, 47). A könyvkultúrát átjáró általános romlottság csak a távoli provinciákat (Utica, Ilerda), az elemi oktatás résztvevőit, illetve a könyvrágó tetveket nem érinti. A tizenkilencedik episztola lesújtó helyzetelemzése – melyet végig átjár az irónia és önirónia távolságtartó mosolya – része annak a (már korábban említett⁶¹) horatiusi forgatókönyvnek, amely a húszas évek irodalmát tíz év távlatából aranykornak látatja. Az epódoszok, szatírák és ódák ifjú Horatiusa a honfoglalók dicső, tiszta nemzedékéhez tartozik,⁶² melyet a jelen évtizedben a szolgálai majmolók, hitvány utánzók serege követ. A *servum pecus* („szolgacsorda” – I. 19, 19) leginkább csak hiányosságaikban tudja követni a „nagy nemzedéket” (I. 19, 17), híjával van bármilyen kezdeményezőképeségnek, eredetiségnek, és az irodalmi nyilvánosság hagyományos intézményeit megmételtyezi, korrumpálja. Azonban a horatiusi humor ezt az önkanonizációs mozdulatot is képes távolságtartással kezelni; felismeri a pusztán önmagában gyönyörködő (*tibi pulcher*, „önmagad szemében vagy szép” – I. 19, 45), a túlélt virágkorának gyümölcseit kevélyen előszámoló, világmegevető göggel bezárkózó, fintorgó költő esendőségét: lekaparja magáról a megkövült pózt. Az irodalmi világ folytonosan változik, az episztolákban újraértelmezett életmű Vertumnus és Ianus fennhatósága alatt áll.

Jegyzetek

- 1 A Horatius-levél és a Kosztolányi-vers kapcsolatára Korompay Eszter hívta föl figyelmemet. A kötet irodalmi forrásainak áttekintése (Horatius nélkül) a kritikai kiadásban: Kosztolányi Dezső: *A szegény kisgyermek panasza*. Kiad. Győrei Zs. Kalligram, Budapest–Pozsony, 2014, 407–420. – Köszönet illeti Tamás Ábelt a cikkhez fűzött értékes megjegyzéséért.
- 2 Jacob 2013, 65–66; Harder 2013, 96; Coqueugnot 2013, 119; Nicholls 2013, 262; Petrain 2013, 333 és 38. A könyvtár látványának hatása a költészetre: Horsfall 1993, 64. Ugyanakkor vitatom az idézett tanulmányokban visszatérő állítást, miszerint az ún. görög mintájú könyvtárakban a tekercest, a gyűjteményt elrejtették volna a szemek elől, és a római Apollo-könyvtár lett volna az első, amely a szövegeket a díszes olvasócsarnokba szállítja (a „görög mintájú könyvtár” létezésének részletes, meggyőző cáfolata: Hendrickson 2014, 384–387). Johnstone

- kritikus tanulmánya szerint nem arról van szó, hogy az eddig is létező, de a háttérben évszázadok óta csendben meghúzódó, rejtőzködő könyvtárak az említett időszakban válnának láthatóvá, hanem arról, hogy eddig nem is nagyon léteztek – legalábbis abban a formában nem, ahogy a római közkönyvtárak használatából kiinduló későbbi vélekedés tartja (Johnstone 2014, 348, 369–370).
- 3 Vertumnus (Vortumnus) a természeti változás, forgandóság, kereskedés, csereberélés istene. Szobra a Forum Romanum és a Forum Boarium közötti úton, a Vicus Tuscuson, a (könyv)kereskedők üzlethelységei között állt (Prop. IV. 2). Ianus isten neve a közvetlen közelben lévő – vagy a Forum Romanum másik oldaláról nyíló út torkolatában elhelyezkedő –, Ianus isten szobrával díszített boltíves átjáróra (Hor. *Ep.* I. 1, 54; *Sat.* II. 3, 18) utalhat. A topográfiahoz: Richardson 1992, 205–206.

- 4 Az *extremis in vicis* fordításában Bonner (1972, 514–515) és Renger (1987, 403) értelmezését követem, vagyis nem a Rómától távoli településekről, nem külvárosokról van szó, hanem forgalmas útkereszteződésekről, városi terekről.
- 5 A *sol tepidus* értelmezésében szintén Bonner (1972, 518–524) részletes és meggyőző okfejtését követem.
- 6 Hor. *Ep.* I. 20. A szövegközlés forrása: Klingner 1970. Itt és a továbbiakban is saját prózafordításomat közlöm.
- 7 A horatiusi-ovidiusi episztola műfaji jellegzetességeit nagyszerűen elemzi: Korenjak 2005.
- 8 *Sat.* I. 4, 39–44; II. 6, 17; *Ep.* I. 1, 7–12; II. 1, 109–113; II. 2, 141–144; *Ars* 306.
- 9 Az epódoszokról és ódáról: „E két hegy között a völgyet Szatírái alkotják, ugyanúgy, ahogy az ódák magásra csapó lüktetése később a Levelek csendes hullámvölgyében nyugszik el: völgyek, Horatius maga annak érzi őket, amikor a költéssel szembeállítva prózairást lát bennük; völgyek, amelyekben tanítással, elmélkedéssel, önneveléssel kellett előmunkálkodni és tovább dolgozni azon, amit az ódák tetőponti intenzitása a költészet erejével – a költészettől áthatott pillanatokra – megteremtett.” Kerényi 1943³, 11–12. Kerényi megközelítéséről: Tamás 2014, 23.
- 10 A kép értelmezése és platóni összefüggése Borzsák István egyik recenziójában: Borzsák 2003, 106.
- 11 Harrison 2011, 8.
- 12 *Carm.* I. 12, 39; II. 16, 38; III. 4, 21; IV. 6, 27; IV. 9, 8; *Carm. saec.* 62. A Livius Andronicustól kezdve a görög Múzsákkal azonosított forrásistennők kapcsán vallás- és irodalomtörténeti összefoglalás, illetve kitekintés a *Camena* népetimológiájára (a *carmen, cano* szavakból): Wissowa 1912², 219–221.
- 13 Az *Ars poetica* vonatkozásában kifejtett jogos intelem az inspiráció-elmélet kapcsán: Grimal 1988, 15. Ugyanígy Ovidius leveleiben sem érdemes túlságosan komolyan venni a tehetség hanyatlását, a kidolgozás hiányát, a nyelvhelyességi hibákat, a témabeli egyhangúságot és egyszerűséget hangsúlyozó részeket; az ovidiusi állítás megfelel az episztola mint műfaj önképének, ironikus és némileg manipulatív jellegének, a „subliterarische Gebrauchstexte, nicht literarische Kunstwerke” álcáának (Korenjak 2005, 51–52).
- 14 Freudenburg 2014, 124.
- 15 Silius Italicus Vergilius-imádatáról: Plin. *Ep.* III. 7, 8. Caliguláról: Suet. *Cal.* 34. A könyvtárakban található szerzői képmásokról: Petrain 2013, 339–341.
- 16 Korenjak 2005, 53–54. Korenjak Horatius és Ovidius levélgyűjteményei kapcsán az irodalmi kérdéseket tárgyaló *Brieftraktat* és *Widmungsbrief* hagyományára hívja föl a figyelmet.
- 17 Korenjak (2005, 57–58) a Démosthenés, Plátón, Themistoklés, Euripidés, Aischinés nevében írt (hamisított) leveleket említi.
- 18 Korenjak 2005, 55–58.
- 19 Részletesebben korábbi tanulmányomban: Acél 2010.
- 20 Az Augustus-levél kapcsán: Feeney 2002, 174 (irodalmi szempontból); Freudenburg 2014, 109 (politikai megközelítésben).
- 21 A *career criticism* elméleti alapvetése: Hardie–Moore 2010.
- 22 Korenjak 2005, 218–224. A Homéros és Hésiodos versengéséről szóló szöveg (*Cert.* 2.) az ifjúkorhoz köti a *Margités* keletkezését; *A fenségesről* írója a férfikor alkotásának tartja az emelkedett, feszült, szenvedélyes, fordulatos *Iliast*, míg az *Odysseiát* a lenyugvó naphoz hasonlítja, és a kedélyesen mesélő öregkor művének véli. „Hanem, mint amikor az óceán önmagába tér vissza és körös-körül saját határai mentén kiürül, olyannak tűnik a nagyság apálya és a hihetetlen mesékben jelentkező, felszínes sekélyesség. Természetesen, ezt mondva sem feledkezem meg az *Odysseia* viharleírás-

sairól, meg a Kyklóps-kalandról és a többiről, csupán az öregeségre utalok; az öregességre, mely azonban egy Homérosé. [...] A szenvedély elhamvadása a nagy írókban és költőkben a családi otthon jellemző leírásának ad helyet” – [Long.] *De subl.* 9, 14–15; Nagy Ferenc fordítása.

- 23 A vergiliusi művekben található keresztutalásokon túl Ovidius egyik szöveghelye (*Am.* I. 15, 25), valamint az apokrif Vergilius-sírfelirat ([Suet.] *Vita Verg.* 36) és *Aeneis*-prológus ([Suet.] *Vita Verg.* 42), illetve a *Culex* (1–10) is arra utal, hogy Vergilius szövegeit egyetlen szerves életmű egymástól elválaszthatatlan részekéiként kezelték (Hardie–Moore 2010, 4–5; Putnam 2010, 17–19). A Vergilius-életrajz és a *Culex* egy-egy életkorhoz köti a három vergiliusi művet. A vergiliusi-horatiusi-ovidiusi életműhöz Korenjak némileg leegyszerűsítő, de elgondolkodtató modellje (Korenjak 2005, 221):

	<i>Vergilius</i>	<i>Horatius</i>	<i>Ovidius</i>
Ifjúkori játszadozás	<i>Catalepton, Eclogae</i>	<i>Epodi</i>	<i>Amores, Heroides</i>
Kora felnőttkor (tanköltemény)	<i>Georgica</i>	<i>Saturae</i>	<i>Ars amatoria, Remedia</i>
Felnőttkor (főművek)	<i>Aeneis</i>	<i>Carmina</i>	<i>Metamorphoses, Fasti</i>
Öregkori számadás	(<i>félbeszakadt életmű</i>)	<i>Epistulae</i>	<i>Tristia, Epist. ex Ponto</i>

- 24 Elsősorban a történetírókat vizsgálva: Corcella 2013.
- 25 Elfeledett, pedig alapvetően fontos tanulmány a hellénisztikus szövegkiadásokról: Irigoin 1993, 41–53.
- 26 Pretagostini 2014.
- 27 Ephoros, Polybios, Diodóros Siculus műveiről, a klasszikus történetírók alexandriai kiadásairól: Higbie 2010.
- 28 Johnstone 2014, 371–373. Fontos tanulmány arról, ahogyan a Kr. e. 2. századtól kezdve fokozatosan megjelenik a rövid, rendezett sorokból álló oldalkép: Turner 1979, 7–9.
- 29 *A mega biblion mega kakon* („nagy könyv, nagy baj”) kallimachosi jelszavából kiindulva lényeges szempontokat fogalmaz meg a könyv és a műegység kapcsolatáról, illetve az olvasásról, a látásra építő befogadásról: Lanza 1988, 33.
- 30 Catullusról: Farrell 2014, 487–490. Catullusról, Cinnáról (fr. 11), a tárgyalt horatiusi levélről, a *Tristiáról*: Williams 1992. Csak Horatiusról: Kilpatrick 1986, 104; Fedeli 1996, 14–1.
- 31 A kiadói-kereskedői záradék szerint a milánói papirusz a neves Aristarchos-tanítvány, Apollodóros művét tartalmazta, amely az *Ilias* XIV. éneke kapcsán vetett föl grammatikai kérdéseket. A görög papiruszról képet Blanck 1992, 126 tartalmaz (ugyanakkor a német főszövegben, átirásban a szerzői név helytelen; mutatva az egyébként alapvetően fontos könyvvel szemben többször megfogalmazott *caveat lector*-elv helyességét). A műről és a papiruszról érdekes problémafelvetés: Pfeiffer 1968, 263.
- 32 A Propertius és Horatius közötti vitáról, a háttérben húzódó kallimachosi kritikai elvekről: Heslin 2011.
- 33 A római közönség sznobizmusáról (*fastus*) és a Kallimachos-utánzásról egy híres *recitatio*-jelenet: Hor. *Ep.* II. 2, 91–100.
- 34 Percy 1994, 459–460.
- 35 Vö. fent a 3. jegyzet.
- 36 Oliensis 1995, 223.
- 37 Vielberg 1993, 502. A férfiprostituáció helyszínéről (két Plautus-szöveghely, a *Curc.* 482 és *Cist.* 562–563 alapján): Silver 2012, 578–579.
- 38 Wissowa 1912², 288.
- 39 Vielberg 1993, 503–504.
- 40 Harrison 1988, 474–475; Lana 1989, 101; Ferri 1993, 79; Percy 1994, 461–463; Oliensis 1995, 217–218; Fedeli 1996, 20.
- 41 „Horatius úgy ábrázolja könyvét, mint fiatal fiút, aki ég a vágytól, hogy végre elhagyja a családi házat (jele ez annak is, hogy a könyv a művelt körökön túl is közkézen forgott), ám akire odakint a bi-

- zonytalan tanultságú és anonim *vulgus* várakozik, ami a szerzőben felébreszti a mű helytelen olvasásának veszélyétől való félelmet” (Cavallo 2000, 84). A számkivetett Ovidius is – a horatiusi háttérszövegtől nem függetlenül – a *vulgus* olvasótáborára (*plebeiae manus*, „plebejus kezek”), a széles nagyközönségre utal: *Trist.* III. 1, 79–82. Ovidius levelének irodalmi kommunikációs stratégiájáról: Tamás 2010, 37. Ugyanakkor Horatius a könyvzáró levelet megelőző episztolájában (amely az I. 20 párdarabja: Harrison 2010, 51) az előkelőbb olvasóközönségről kétértelműen beszél, és játékos sértődöttségében mintha mindenfajta befogadói réteget – nagyközönséget, elit olvasókat, kritikusokat, a recitációk hallgatóit – elvetne.
- 42 Az ódában szereplő kép eleve túlfeszített, bizarr: a levél nem tesz mást, mint a lírai költemény szövegének rejtett (ön)íroniáját kibontja, a felszín alatt parázsló humort fölszítja. *A Carm.* II. 20 humoráról: Kárpáti 2011, 18–19.
- 43 Johnson 1993, 68–71; Vielberg 1993, 504.
- 44 Az *elementum* szó (egyik helyen „filozófiai résztanítások”, másik alkalommal az „ábécé” vagy a „szótagok” – *Ep.* I. 1, 27; I. 20, 17); a népszerűségvágy (*Ep.* I. 1, 36; I. 20, 4) és a messi utazások (*Ep.* I. 1, 45; I. 20, 13) említése, a haragosság és türelmetlenség motívuma (*Ep.* I. 1, 38–40; I. 20, 14–16); a játszó, illetve tanuló kisgyerekek képe (*Ep.* I. 1, 59–64; I. 20, 17–18); Ianus isten neve (*Ep.* I. 1, 54; I. 20, 1).
- 45 Johnson 1993, 69–71.
- 46 Az ábécére való oktatás képének aratosi háttérszövegéről (*Anth. Pal.* IX, 437): Fraenkel 1957, 359. Az *elementum* szó a latin ábécé LMN betűsorából ered.
- 47 Horatius felidézti, ugyanakkor lényegesen módosítja a háttérszövegűl szolgáló platóni *Phaidros* kritikáját (275e) a beszédre képtelen, szerzője nélkül néma írásról.
- 48 Fraenkel 1957, 362; Fedeli 1996, 18–20.
- 49 Oliensis 1995, 221. A kötetzáró episztola *sphragisa* egyben visszautal a kezdetek kezdetére, az életmű elejére, az első szatíra hasonlatára, amely az ábécé tanítását emeli a központba (*Sat.* I. 1, 25–26).
- 50 „Az írás formájában minden hagyomány minden jelen számára egyidejű. (...) Mert a hagyományt nem az illető kézirat mint a múlt darabja hordozza, hanem az emlékezet kontinuitása. (...) Az irodalomban nem csupán emlékek és jelek állománya van adva. Ellenkezőleg: ami irodalom, az sajátos egyidejűségre tesz szert minden jelennel.” (Gadamer 2003², 432–434.)
- 51 Gadamer 2003², 435.
- 52 Erről részletesebben két tanulmányomban, további szakirodalommal: Acél 2010; Acél 2014.
- 53 *Hor. Ep.* II. 1, 216–218; II. 2, 91–100.
- 54 *Suet. Gramm.* 16. Suetonius idézi Domitius Marsius bökversét: *Epirota, tenellorum nutricula vatum* („Epirota, a pólyás költők dajkája”).
- 55 Bonner 1972, 528.
- 56 *Ov. Trist.* I. 1; III. 1. Az első könyv első elégiája sok vonatkozásban a Horatius-levél ellendarabja; nem a gyűjtemény végén, hanem elején szerepel; nem a könyv, hanem a gazdája akar eltávozni; a tekercs nem csinos, hanem gondozatlan, ápolatlan: Lana 1989, 100–101.
- 57 Rosenblum 1961, 178; Giovini 2004, 39–47; Adamik 2014, 167–168.
- 58 Központi téma az Augustus-levélben (II. 1), illetve a Florus-episztolában (II. 2).
- 59 *Ep.* II. 2, 94.
- 60 Az I. 19. levél a *ludus* („játék”), illetve a *diludium* („a játék felosztatása, elhalasztása”) kifejezéseket használja, amely visszautal a legelső episztola megjegyzésére: *quaeris, / Maecenas, iterum antiquo me includere ludo* („Maecenas, azon mesterkedsz, hogy ismét bezárj engem a régi kaszárnnyába?” – *Ep.* I. 1, 2–3).
- 61 Vö. 19. és 20. jegyzet.
- 62 A levél a költői elsőbbség kapcsán háromszor említi a *princeps, primus*, illetve *prius* kifejezéseket – I. 19, 21, 23 és 32.

Bibliográfia

Szövegkiadások, kommentárok

- Borzásák I. (komm.) 2002². *Horatius: Epistulae*. Budapest.
- Klingner, F. (kiad.) 1970. *Q. Horati Flacci opera*. Leipzig.
- Mayer, R. (komm.) 1994. *Horace: Epistles. Book I*. Cambridge.

Szakirodalom

- Acél Zs. 2010. „Könyvtár és színház. Az irodalmi nyilvánosság terei Horatius Augustus-levele alapján”: *Ókor* 9/3, 17–21.
- Acél Zs. 2014. „Propertius actiumi elégiája (IV. 6) és a palatiumi Apollo-templom”: *Antik Tanulmányok* 88, 59–78.
- Adamik T. 2014. *Latin irodalom a kora középkorban (6–8. század). A keresztény Európa születése*. Pozsony.
- Blanck, H. 1992. *Das Buch in der Antike*. München.
- Bonner, S. 1972. „The Street-Teacher. An Educational Scene in Horace”: *American Journal of Philology* 93, 509–528.
- Borzásák I. 2003. „A levélíró Horatius. Néhány megjegyzés Colin Macléod postumus könyvéhez”: *Dragma VI*. Budapest, 105–109.
- Cavallo, G. 2000. „A volumentől a codexig. Az olvasás a római világban”: G. Cavallo – R. Chartier (szerk.): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Ford. Sajó T. Budapest, 71–97.
- Coqueugniot, G. 2013. „Where Was the Royal Library of Pergamum? An Institution Found and Lost Again”: König–Oikonomopoulou–Woolf 2013, 109–123.
- Corcella, A. 2013. „L’opera storica di Teopompo e le realtà librerie del IV secolo a.C.”: *Quaderni di storia* 77, 69–118.
- Farrell, J. 2014. „Az illékony szöveg Catullusnál és más római költőknél” (ford. Vadas A.): Kelemen P. – Kulcsár Szabó E. – Tamás Á. – Vaderna G. (szerk.): *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 484–513.
- Fedeli, P. 1996. „A un libro che se ne va. *Hor. Epist.* 1, 20”: C. Santini – L. Zurli (szerk.): *Ars narrandi. Scritti di narrativa antica in memoria di Luigi Pepe*. Napoli, 11–25.
- Ferri, R. 1993. *I dispiaceri di un epicureo. Uno studio sulla poetica oraziana delle Epistole*. Pisa.
- Fraenkel, E. 1957. *Horace*. Oxford.
- Freudenburg, K. 2014. „Recusatio as Political Theatre. Horace’s Letter to Augustus”: *Journal of Roman Studies* 104, 105–132.
- Gadamer, H.-G. 2003². *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Ford. Bonyhai G. Budapest.
- Giovini, M. 2004. *Studi su Lussorio*. Genova.
- Grimal, P. 1988. „L’eclectisme philosophique dans l’Art Poétique d’Horace”: A. Ceresa-Gastaldo (szerk.): *I 2000 anni dell’Ars Poetica*. Genova, 9–26.
- Harder, A. 2013. „From Text to Text. The Impact of the Alexandrian Library on the Work of Hellenistic Poets”: König–Oikonomopoulou–Woolf 2013, 96–108.
- Hardie, Ph. – Moore, H. 2010. „Introduction: Literary Careers – Classical Models and their Receptions”: Hardie–Moore 2010, 1–16.

- Hardie, Ph. – Moore, H. (szerk.) 2010. *Classical Literary Careers and their Reception*. Cambridge.
- Harrison, S. 1988. „Deflating the Odes. Horace, *Epistles* 1. 20”: *Classical Quarterly* 38, 473–476.
- Harrison, S. 2010. „There and Back Again. Horace’s Poetic Career”: Hardie–Moore 2010, 39–58.
- Harrison, S. 2011. „Horatiusi önreprezentációk” (ford. Tamás Á.): *Ókor* 10/1, 3–9.
- Hendrickson, T. 2013. „The Invention of the Greek Library”: *Transactions of the American Philological Association* 144, 371–413.
- Heslin, P. 2011. „Metapoetic Pseudonyms in Horace, Propertius and Ovid”: *Journal of Roman Studies* 101, 51–72.
- Higbie, C. 2010. „Divide and Edit. A Brief History of Book Divisions”: *Harvard Studies in Classical Philology* 105, 1–31.
- Horsfall, N. 1993. „Empty Shelves on the Palatine”: *Greece & Rome* 40, 58–67.
- Irigoin, J. 1993. „Les éditions de textes”: F. Montanari (szerk.): *La philologie grecque à l’époque hellénistique et romaine*. Vandoeuvres–Genève.
- Jacob, Ch. 2013. „Fragments of a History of Ancient Libraries”: König – K. Oikonomopoulou – G. Woolf (szerk.): *Ancient Libraries*. Cambridge, 57–81;
- Johnson, W. R. 1993. *Horace and the Dialectic of Freedom. Reading in Epistles I*. Ithaca – London.
- Johnstone, S. 2014. „A New History of Libraries and Books in the Hellenistic Period”: *Classical Antiquity* 33, 347–393.
- Kárpáti A. 2011. „Holt társaságok költője. A vatesz humora és a *carmenek* »Horatiusai«”: *Ókor* 10/1, 18–26.
- Kerényi K. 1943³. „Horatius Noster”: Kerényi K. – Waldapfel I. (szerk.): *Horatius noster*. Budapest, 7–17.
- Kilpatrick, R. 1986. *The Poetry of Friendship. Horace, Epistles I*. Edmonton.
- Korenjak, M. 2005. „Abschiedsbriefe. Horaz’ und Ovids epistolographisches Spätwerk”: *Mnemosyne* 58, 46–61, 218–234.
- König, J. – Oikonomopoulou, K. – Woolf, G. (szerk.) 2013. *Ancient Libraries*. Cambridge.
- Lana, I. 1989. *Il libro delle Epistole di Orazio*. Torino.
- Lanza, D. 1988. „Da Aristotele a Orazio. L’unità discreta della poesia” A. Ceresa-Gastaldo (szerk.): *I 2000 anni dell’Ars Poetica*. Genova, 27–38.
- Macleod, C. W. 1983. „The Poetry of Ethics. Horace, *Epistles* I”: *Collected Essays*. Oxford, 280–291.
- Nicholls, M. 2013. „Roman Libraries as Public Buildings in the Cities of the Empire”: König–Oikonomopoulou–Woolf 2013, 261–276.
- Oliensis, E. 1995. „Life after Publication. Horace, *Epistles* 1, 20”: *Arethusa* 28, 209–224.
- Pearcy, L. T. 1994. „The Personification of the Text and Augustan Poetics in *Epistles* 1. 20”: *Classical World* 87, 457–464.
- Petrain, D. 2013. „Visual Supplementation and Metonymy in the Roman Public Library”: König–Oikonomopoulou–Woolf 2013, 332–346.
- Pfeiffer, R. 1968. *History of Classical Scholarship. From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*. Oxford.
- Pretagostini, A. 2014. „Előzetes megfontolások a hellenisztikus irodalom vizsgálatához” (ford. Acél Zs.): Kelemen P. – Kulcsár Szabó E. – Tamás Á. – Vaderna G. (szerk.): *Metafilológia 2. Szerző – könyv – jelenetek*. Budapest, 514–533.
- Putnam, M. C. J. 2010. „Some Virgilian unities”: Hardie–Moore 2010, 17–38.
- Renger, C. 1987. „Zu Horaz, *Epist.* 1, 20, 17–19”: *Rheinisches Museum für Philologie* 130, 403–405.
- Richardson, L. 1992. *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Baltimore–London.
- Rosenblum, M. 1961. *Luxorius. A Latin Poet among the Vandals*. New York – London.
- Silver, M. 2014. „Places for Self-Selling in Ulpian, Plautus and Horace. The Role of Vertumnus”: *Mnemosyne* 67, 577–587.
- Tamás Á. 2010. „A várost olvasó könyv – a könyvet olvasó város. Az irodalmi kommunikáció színrevitele Ov. *Trist.* III. 1-ben”: *Ókor* 9/3, 30–39.
- Tamás Á. 2014. „Horatiusi olvasásjelenetek”: Hajdu P. (szerk.): *Horatius arcai*. Budapest, 9–25.
- Turner, E. G. 1979. „I libri nell’Atene del V e IV secolo a.C.”: G. Cavallo (szerk.): *Libri, editori e pubblico nel mondo Antico*. Roma–Bari, 5–24.
- Vielberg, M. 1993. „Vertumnus Ianumque... spectare. Hor. *Ep.* 1, 20, 1: ein Motto?»: *Hermes* 121, 502–504.
- Williams, G. D. 1992. „Representations of the Book-Roll in Latin Poetry. Ovid, *Tr.* 1, 1, 3–14 and Related Texts”: *Mnemosyne* 45, 178–189.
- Wissowa, G. 1912². *Religion und Kultus der Römer*. München.